

Takvâ Mescidiyle İlgili Hadis Rivayetlerinin İlgili Âyet Bağlamında Tahlili

Rukiye Oğuzay ¹

Öz

Kubâli münafıklar tarafından fitne amacıyla inşa edilen Mescid-i Dırâr hakkında nazil olan âyetler ile onların kötü niyetleri ortaya dökülmüş ve Resûlullah'ın burada namaz kılması yasaklanmıştır. Buna karşılık ilk günden itibaren takvâ üzere inşa edilen mescitte namaza durmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir. Âyette geçen “Takvâ üzere inşa edilen mescit” ifadesiyle hangi mescidin kastedildiği, ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuştur. Söz konusu mescit ve ahali hakkındaki hadis rivayetlerinin değerlendirilmesi araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır. *Kütüb-i sitte* merkezli olarak yürütülen bu çalışmada ilgili hadislerin tespit ve tahlili yapılmış; ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hadis şerhleri, tefsir ve siyer eserlerinin yanı sıra ilgili akademik çalışmalardan istifade edilmiştir. Karşılaştırmalı bir yöntemle her iki mescide atıfta bulunan hadisler ve yorumlar değerlendirilmiştir. Sonuç olarak takvâ üzere inşa edilme noktasında Mescid-i Nebevî bir üstünlüğe sahip olmakla birlikte âyette kastedilenin Kubâ Mescidi olduğu tespitine gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, Takvâ Mescidi, Mescid-i Nebevî, Kubâ Mescidi.

Oğuzay, Rukiye. “Takvâ Mescidiyle İlgili Hadis Rivayetlerinin İlgili Âyet Bağlamında Tahlili”. Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/3 (Eylül 2025), 1054-1076. <https://doi.org/10.32711/tiad.1669321>.

Geliş Tarihi	02.04.2025
Kabul Tarihi	23.09.2025
Yayın Tarihi	30.09.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

Analysis of Hadith Narrations Regarding the Taqwa Mosque in the Context of the Relevant Verse

Rukiye Oguzay ¹

Abstract

The verses revealed about the Masjid al-Dirar, which was built by the hypocrites of Quba for the purpose of sedition, revealed their evil intentions. The Messenger of Allah was forbidden from praying there. It was stated that it was more correct for him to pray in a mosque built on piety. Which mosque was built on piety, as expressed in the verse, has been a subject of debate since the early periods. The evaluation of the hadith narrations about the mosque and its people constitutes the main subject of the research. In the research carried out with the method of determining and analyzing the relevant hadiths in the center of Kutub-i sitte, commentary works were consulted in order to understand the subject, various sources such as tafsir and biography as well as relevant research were used. Hadiths and commentaries referring to both mosques were focused on with a comparative method. Although Masjid an-Nabawi has an advantage in terms of being built on piety, it was determined that the Masjid Quba meant in the verse.

Keywords: Hadith, Tafsir, Masjid Taqwa, Masjid an-Nabawi, Masjid Quba.

Oğuzay, Rukiye. "Analysis of Hadith Narrations Regarding the Taqwa Mosque in the Context of the Relevant Verse". *Türkiye Journal of Theological Studies*, 9/3 (Eylül2025), 1054-1076. <https://doi.org/10.32711/tiad.1669321>.

Date of Submission	02.04.2025
Date of Acceptance	23.09.2025
Date of Publication	30.09.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

İkinci Akabe Biatı'ndan sonra Medine'ye hicret etmeye başlayan Müslümanların bu şehirdeki ilk durakları Kubâ olmuştur. Resûlullah (s.a.s.) da zorlu hicret yolculuğunun sonunda, yol arkadaşı Hz. Ebû Bekir ile birlikte Kubâ'ya ulaşmıştır.³ Hicret yurdunun ilk durağı olarak bilinçli şekilde seçilen Kubâ'da Resûlullah birkaç gün kalmış ve bu süre zarfında burada bir mescid inşasına başlanmıştır.⁴ Kubâ Mescidi'nin inşa süreciyle ilgili farklı rivayetler mevcut olmakla birlikte, hicretin ilk günlerinde Kubâ'da bir mescit faaliyetine başlandığı açıktır. Hz. Peygamber'in de bizzat inşaat çalışmalarında yer aldığı bu mescit, İslâm tarihinde ayrıcalıklı bir değere sahip olmuştur.⁵ Kubâ Mescidi toplu bir şekilde ibadet edilen, zulüm ve baskı ortamından uzak bir şekilde inşa edilen ilk mescid olması yönüyle de dikkat çekicidir.⁶

Kubâ halkı, Hz. Peygamber'i ve Mekke'den gelen diğer muhacirleri karşılayarak evlerinde misafir etmiş; bu şekilde hicret sürecine verdikleri desteği fiilen ortaya koymuştur.⁷ Ayrıca kısa süre içinde bir arsa temin edip mescid inşasına başlamaları, onların yeni dini sahiplendiklerini göstermesi açısından da önemlidir. Resûlullah (s.a.s.) da onlarla ilgilenmek ve İslâm'ı anlatmak için pazartesi vardığı Kubâ'da cuma gününe kadar konaklamış ardından Medine şehir merkezine doğru hareket etmiştir.⁸

Bütün bunlarla birlikte gelişmelerden memnun olmayan bazı Kubâlılar'ın daha ilk günlerden itibaren tepki gösterdikleri de aktarılmaktadır.⁹ İlerleyen zamanda ise buradaki münafıklar Kubâ Mescidi'ne alternatif bir mekân olarak Mescid-i Dirâr'ı inşa etmiş ve Hz. Peygamber'i burada namaz kılması için davet ederek mescitlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken de yaşlı ve hastaları düşünerek, yağışlı günlerde diğer mescide gitmenin zorluğunu ileri sürmüş ve sözde iyi bir niyet üzere bu mescidi inşa ettiklerini beyan etmişlerdir. Resûlullah (s.a.s.) daveti aldığı esnada Tebük Seferi için hazırlık yapmakta olduğundan, dönüşte taleplerini değerlendirebileceğini ifade etmiştir. Ancak dönüş yolunda konuyla ilgili âyetler nazil olmuş ve bu mescidin fitne amacıyla inşa edildiği açık bir şekilde bildirilmiştir. Aynı âyetlerde, Hz. Peygamber'in bu mescitte namaz kılması da yasaklanmıştır.¹⁰ İlgili âyetler meâlen şu şekildedir:

“Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, müminler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır.

³ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001)1/192-204; Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955), 1/478; Ömer İbn Şebbe, *Târîhü'l-Medineti'l-münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Mekke: y.y., 1979), 2/663.

⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/494; Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997) 4/486; Ayrıca bk. Fatih Oğuzay, “Hicretin Varış Noktası Kubâ”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 19 (Aralık 2022), 297-309.

⁵ Fatih Oğuzay, “Medine Döneminde Kubâ”, *Kilitbahir* 22 (Mart 2023), 27-29.

⁶ Hüseyin Algül, “Mescid-i Kubâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/279.

⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/478; İbn Şebbe, *Târîhü'l-Medine*, 2/663.

⁸ Hz. Peygamber'in Kubâ'da kaç gün kaldığı konusundaki tartışma ve değerlendirmeler için bk. Oğuzay, “Hicretin Varış Noktası Kubâ”, 302-307.

⁹ Ahmed b. Ebû Yakub İshak b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Leiden: Brill, 1883), 41.

¹⁰ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1998), 13-14; Ebu'l-Hasan Nuruddin Ali b. Abdullah es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi ahlâki dâri'l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/29-30; Ayrıca bk. Oğuzay, “Medine Döneminde Kubâ”. *Kilitbahir* 22 (Mart 2023), 31-34.

Bunlar, “Bizim iyilikten başka hiçbir kasdımız yok” diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şahitlik eder ki bunlar mutlaka yalancılardır. Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden temeli takvâ (Allah’a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kubâ Mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha layıktır. Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever. Binasını takvâ (Allah’a karşı gelmekten sakınmak) ve O’nun rızasını kazanmak temeli üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır, yoksa binasını çökmeye yüz tutmuş bir yarın kenarına kurup, onunla birlikte kendisi de cehennem ateşine yuvarlanan kimse mi? Allah, zalimler topluluğunu doğru yola erdirmez. Kurmuş oldukları binaları, (ölüp de) kalpleri paramparça olmadıkça yüreklerinde sürekli bir kuşku olarak kalmaya devam edecektir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹¹

Bu âyetlerin münafıklar tarafından fitne amacıyla Kubâ’da inşa edilen Dırâr Mescidi hakkında nazil olduğu açıkça bilinmektedir.¹² Resûlullah’ın (s.a.s.) burada namaz kılması yasaklanırken, bunun yerine namaz kılması için yönlendirildiği ve “İlk günden takvâ üzere inşa edildiği” belirtilen mescidin hangisi olduğu ise tartışmalı bir konudur. Nüzûl sebebi olan Mescid-i Dırâr’ın Kubâ’da inşa edilmiş olması hasebiyle alternatif gösterilen takvâ mescidinin de Kubâ Mescidi olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Ancak bu husustaki daha önemli delil ise âyetin hemen devamında bu mescit halkıyla ilgili verilen bilgidir. Âyette yer alan “Onda temizlenmeyi seven kimseler vardır.” ifadeleri, Hz. Peygamber’in namaz kılması için yönlendirildiği takvâ mescidiyle ilişkilidir. Aşağıda görüleceği üzere tefsirler ve hadis rivayetleri dikkate alındığında, âyetle övgüyle bahsedilen bu kimselerin Kubâ halkı olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda onların mescidi olarak sunulan takvâ mescidinin de Kubâ Mescidi olması güçlü bir ihtimaldir. Ancak buna karşılık söz konusu takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu bildiren hadisler de mevcuttur. Bu rivayetlerin bir kısmında bizzat Hz. Peygamber’in ifadesiyle takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğu belirtilmektedir. Sebeb-i nüzûl bilgisine¹³ rağmen hadislerde Mescid-i Nebevî’nin işaret edilmesi, görünürde bir problem teşkil etmektedir.

Konunun tetkikinde öncelikle erken dönemden itibaren temel tefsir kaynaklarında meselenin nasıl ele alındığı incelenmiş, müfessirlerin ilgili hadis rivayetlerini nasıl değerlendirdikleri tetkik edilmiştir. Onların konuya yaklaşımları ve izledikleri yöntemler ortaya konmuştur. Ardından hadis kaynaklarında yer alan ilgili rivayetlerin tespit ve tahlili yapılarak âyetle zikredilen takvâ mescidiyle ilgileri üzerinde durulmuştur. Bilhassa doğrudan takvâ mescidi hakkında malumat içeren rivayetler ile bu mescit ahali hakkında bilgi veren hadisler üzerinden konu incelenmiştir. Çalışma, *Kütüb-i sitte* ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i olmak üzere temel hadis kaynakları etrafında şekillenmiştir. Özellikle ilgili rivayetlerin yer aldığı “Tefsir” ve “Temizlik” bölümlerinde konunun ne şekilde ele alındığı, takvâ mescidine yönelik yorumların neler olduğu üzerinde durulmuştur. Ancak ilgili rivayetlerin tespiti açısından kaynaklar taranmış ve

¹¹ Kur’ân-ı Kerîm Meâlî, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), et-Tevbe 9/107-110.

¹² Ebu’l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423/2002), 2/195-196.

¹³ Mukatil, *Tefsir*, 2/195-196; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî – İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1384/1964), 8/253-254.

sadece söz konusu bölümler bazında değerlendirilmemiştir. Rivayetlerin anlaşılması noktasında şerh eserlerinden de istifade edilmiştir.

Konuyla ilgili araştırmalar arasında Kubâ'nın İslam öncesi tarihi ve hicretteki rolünün tetkik edildiği "Hicretin varış noktası Kubâ", Hz. Peygamber dönemindeki yeri ve öneminin ele alındığı "Medine döneminde Kubâ" başlığını taşıyan makaleler¹⁴ ile Kubâ'daki hicret günlerinin konu edinildiği bir yüksek lisans tezi mevcuttur. Tezde, Kubâ Mescidi'nin inşası konusunda âyetle ilgisine değinilmektedir.¹⁵ Allah'a kulluk amacıyla mescid inşa edenlerle, Müslümanlar arasında fesadı yaymak için mescid inşa eden grupların değerlendirildiği bir çalışmada ise Tevbe Sûresi 107-110 âyetleri bağlamında konu değerlendirilmiştir. Araştırmada Kubâ Mescidi ve Mescid-i Nebvî ile ilgili görüşlere yer verilmiş, âyetin umum olarak ele alındığı, Hz. Peygamber'in açıklamasının tahsis değil örnekleme kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilmiştir.¹⁶

Bu araştırmada ise, müfessirlerin konu ile ilgili değerlendirmelerine ek olarak hadis kaynaklarında meselenin nasıl ele alındığı ve muhaddislerin konuyu nasıl değerlendirdikleri tetkik edilecektir. Bu doğrultuda bahsi geçen âyetle ilgili hadis rivayetlerinin tespit ve tahlili araştırmanın temel konusu olarak belirlenmiştir. Böylece takvâ mescidiyle ilgili doğru bilgilerin tespitinin yanı sıra bu örnek üzerinden tefsir-hadis ilişkisinin de ele alınması amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen sonuçların tarihî bir hadiseyi aydınlatması bakımından siyer ilmine katkı sağlaması hedeflenmiştir.

1. Tefsir Kaynakları Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi

İlgili hadis rivayetlerine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması açısından müfessirlerin bu âyet hakkındaki yorumlarını tetkik etmek faydalı olacaktır. İlk müfessir olarak kabul edilen Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), âyeti tefsir ederken "Orada namaza durma" ifadesinden hareketle burada kastedilenin münafıkların mescidi olduğunu belirtmektedir. Hemen akabinde Resûlullah'ın (s.a.s.) namaz kılması için yönlendirildiği mescidin de Kubâ Mescidi olduğunu beyan etmektedir. Nitekim bu mescit, Medine'de inşa edilen ilk mescit olma özelliğini taşımaktadır. Âyette geçen "Orada temizlenmeyi seven kimseler vardır." ibaresinde yer alan "orada/ فيه" zamirinin de Kubâ Mescidi'ne işaret ettiğini söyler.¹⁷ Âyette münafıkların mescidiyle karşılaştırma yapılırken "Binasını takvâ ve Allah'ın rızasını kazanmak üzere kuran kimseler..." şeklinde övgüyle bahsedilenlerin de Kubâlılar olduğunu dile getirir.¹⁸ Görüldüğü üzere Mukâtil b. Süleyman âyetin ibareleri arasındaki bağlantıları dikkate alarak Takvâ Mescidi ve ahalisiyle ilgili ifadelerin hepsini Kubâ Mescidi ve Kubâ ehli olarak kendi içerisinde tutarlı bir şekilde değerlendirmiştir. Bununla birlikte Mescid-i Nebvî ile ilgili hadislerle hiç yer vermemesi dikkat çekicidir.

¹⁴ Oğuzay, "Hicretin Varış Noktası Kubâ", 280-314; Oğuzay, "Medine Döneminde Kubâ", 22-45.

¹⁵ Ayetullah Duran, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hicretinde Kubâ Günleri (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 45-47.

¹⁶ Mehmet Yaşar, "Kur'an'ın Değindiği İki Farklı Grup: Allah'ın Mescidlerini Takvâ üzerine İnşâ Edenler ve Tahrir Etmeye Çalışanlar", *Kilitbahir* 22 (Mart 2023), 149, 156.

¹⁷ Mukatil, *Tefsir*, 2/196-197.

¹⁸ Mukatil, *Tefsir*, 2/198.

Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *Tefsiru'l-Kur'an* adlı eserinde ise âyetin "Temizlenmeyi sevenler" kısmının Kubâ ehliyle ilgili olduğunu belirten bir rivayet bulunmaktadır.¹⁹ Ancak aynı eserde, âyetteki "Takvâ üzere tesis edilen mescid" ibaresiyle kastedilenin Mescid-i Nebevî olduğunu bildiren hadisleri üç farklı isnadla zikretmiştir.²⁰ Anlaşıldığı kadarıyla burada konuyla ilgili hadislerin varlığı dikkate alınmakla birlikte, âyette zikredilen mescit ile mescit ahali arasında bir bağlantı kurulmamıştır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310), bu âyette kastedilen mescid hususunda müfessirlerin ihtilaf ettiğini belirterek meseleyi ele almaktadır. Bununla birlikte kendisi, âyette kastedilen mescidin Mescid-i Nebevî olduğu şeklindeki kanaati taşımakta ve bu görüşünü çeşitli delillerle desteklemektedir. Öncelikle Hz. Peygamber'in minberinin ve kabrinin Mescid-i Nebevî'de bulunmasına dikkat çekmektedir. Ayrıca sahabe görüşüne yer vermektedir. Buna göre Ebû Hüreyre, Osman b. Ubeydullah'ı bu konuyu sormak üzere Abdullah b. Ömer'e göndermiştir. Bu soru içerisinde Kubâ Mescidi açıkça zikredildiği halde İbn Ömer takvâ üzere bina edilen mescidin Medine'deki mescit olduğunu söylemiştir. Yine Osman b. Ubeydullah'tan nakille sahabeden İbn Ömer'in yanı sıra Zeyd b. Sâbit ve Ebû Saîd'in de aynı görüşte olduğu aktarılmaktadır.²¹ Bir başka rivayete göre Abdurrahman b. Ebû Saîd'e babasından bu konu hakkında ne duyduğu sorulmuştur. O da babasının bunu sormak için Hz. Peygamber'e geldiğini, o sırada eşlerinin yanında bulunan Resûlullah'ın çakıl taşı atarak "Bu mescidiniz." cevabını verdiğini aktarmıştır.²² Taberî bu görüşü desteklemek için Tâbiîn alimlerinden Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94) de aynı görüşte olduğunu bildiren rivayetleri üç farklı isnadla nakletmektedir.²³ Görüldüğü üzere bu konudaki tartışmaya dikkat çekmekle birlikte kendisinin de desteklediği Mescid-i Nebevî görüşünü merfu, mevkuf ve maktu haberlerle delillendirmektedir.

Âyette kastedilenin Kubâ Mescidi olduğu yönündeki ikinci görüşü de zikretmektedir. Bu bağlamda öncelikle iki farklı isnadla İbn Abbas'tan aktarılan rivayete yer vermiştir. Atıyye'den (ö. 111/729/30) aktarılan görüşte de Kubâ Mescidi olduğu bilgisi vardır. Aynı şekilde İbn Büreyde "Takvâ üzere bina edilen Kubâ mescidini, Hz. Peygamber bina etmiştir." demektedir. Nitekim Urve b. Zübeyr de Benû Amr b. Avf yurdunda bina edilen mescid olduğu görüşündedir. Bunları aktaran Taberî, bu iki görüşten ilkinin daha doğru bulmaktadır. Takvâ mescidinin hangisi olduğu konusunda tartışan iki kişinin Hz. Peygamber'e geldiği şeklindeki rivayeti tekrar delil göstermektedir. Übey b. Ka'b ve Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivayetlerin de bu doğrultuda olduğunu söylemektedir. Ayrıca başka isnadlarda belirtildiği şekliyle "İkisinin de hayırlı olduğu/وَفِي كُلِّ خَيْرٍ" ilavesinin

¹⁹ Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb, *Tefsiru'l-Kur'an mine'l-Câmi'*, thk. Miklos Muranyi (b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 2003), 2/47. Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) eserleri üzerinde çalışan araştırmacılar, farklı kanaatler dile getirmişlerdir. Buna bağlı olarak eser hakkında isim ve muhteva gibi çeşitli yönlerden tartışmalar bulunmaktadır. Müstakil bir eser olarak basılan *Tefsiru'l-Kur'an'ın el-Cami'* adlı çalışmasının bir bölümü olabileceği iddiası da bu tartışmalar arasındadır. Bk. Mustafa Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsir Literatürü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 127-128.

²⁰ İbn Vehb, *Tefsiru'l-Kur'an*, 2/63-64.

²¹ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (yy: Dâru Hicr, 1422/2001), 11/681-683.

²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/683.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/683-684.

önemine dikkat çekmektedir.²⁴ Âyetin öncesinin Kubâ'daki Mescid-i Dırâr ile ilgili olduğu, devamının Kubâ'daki tahâret adabına işaret ettiği bilinse de takvâ üzere tesis edilen mescid söz konusu olduğunda Mescid-i Nebevî'yi tercih ettiği açıktır.

İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), tefsir çalışmasında Mescid-i Nebevî ve Kubâ Mescidi ile ilgili rivayetleri beraber zikretmiştir. Öncelikle âyetin "Takvâ üzere kurulu mescit" kısmını ele almış ve bu bağlamda, Mescid-i Nebevî'nin, Kubâ Mescidi'nin ve hatta Medine'de inşa edilen bütün mescitlerin takvâ üzere kurulu olduğu şeklindeki görüşleri sıralamıştır.²⁵ Daha sonra "Temizlenmeyi seven kimseler" kısmını hadislerle değerlendirmiştir. Burada övgüyle bahsedilen temizlenme adetinın tuvalet ihtiyacını giderdikten sonra suyla temizlenmek, su ile istincâ yapmak olduğunu beyan etmiştir. Övülen bu kimselerin Kubâ ehli olduğu sarîh bir şekilde geçmemekle birlikte zikrettiği ilk rivayette ensara hitap edildiği, görülmektedir. İkinci rivayette ise Benû Amr b. Avf'tan²⁶ Uveyym b. Sâide'nin temizlenmeyi seven bu kimselerden olduğu zikredilmektedir.²⁷ Amr b. Avf Oğulları'nın Kubâ ahalisi olduğu bilindiği gibi ilk rivayette sadece ensarın zikredilmiş olması da yine Kubâ Mescidi ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira Mescid-i Nebevî'deki muhacirlerin de varlığı dikkate alındığında sadece ensar şeklinde hitap edilmesi uygun olmayacaktır.

Kurtubî de (ö. 671/1273), "Takvâ üzere tesis edilen mescid" hususunda alimlerin ihtilaf ettiklerini belirterek âyetin tefsirine başlamaktadır. İbn Abbas, Dahhâk ve Hasan'dan aktarılan görüşe göre burada kastedilen Kubâ Mescidi'dir. Bu görüşte olanlar özellikle âyetin "İlk günden itibaren" kısmına dikkat çekerek iddialarını desteklerler. Çünkü Medine'de ilk inşa edilen mescit odur ve Mescid-i Nebevî'den önce yapıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan bu konuda tartışan iki kişinin Hz. Peygamber'e geldiğini ve Resûlullah'ın (s.a.s.) da onlara "Mescid-i Nebevî" cevabını verdiğini belirten Tirmizî rivayetini de aktarmaktadır. Ayrıca bu hadisin sahîh olduğunu belirterek her iki görüşün de güçlü delillere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bütün bunlarla birlikte ilk görüşün bağlama daha uygun olduğu şeklindeki kendi düşüncesini de beyan etmektedir. Zira âyetin devamındaki "Temizlenmeyi sevenler" kısmıyla daha uyumludur. Nitekim Ebû Hüreyre'den gelen rivayette "Bu âyet Kubâ ehli hakkında nazil olmuştur." denilmektedir.²⁸

Kurtubî meselenin anlaşılmasında önemli bir yere sahip olan ve bahsi geçen mescidin halkına işaret eden zamire (onda/ o mescitte temizlenmeyi seven adamlar vardır.) dikkat çekmektedir. Ona göre, Kubâ ehlinin temizlik adetini konu edinen rivayetler dikkate alındığında, âyetle zikredilen takvâ mescidinin Kubâ Mescidi olma ihtimali daha güçlüdür.²⁹

Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr (ö. 774/1373), Mescid-i Dırâr'la ilgili yasağın ardından Hz. Peygamber'in Kubâ'daki mescitte namaz kılmaya teşvik edildiğini söylemektedir.

²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/684-687.

²⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419), 6/1881-1882.

²⁶ Benî Amr b. Avf, çoğunluğu Medine'nin güney bölgesindeki Kubâ ve Safine'de yaşayan Evs kabilesinin en büyük kollarındandır. Ahmet Önkâl, "Amr b. Avf (Benî Amr b. Avf)", *Türkiye Vakfı Dîyanet Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/82.

²⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 6/1882-1883.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/259-260.

²⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 8/260.

Âyetlerin bağlamına göre burada kastedilenin Kubâ Mescidi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kubâ'yı yürüyerek veya binekle ziyaret ettiği ve "Kubâ'da kılınan namaz umre gibidir."³⁰ buyurduğu hadislerle sabittir. Bunlara ek olarak âyetten yer alan "Temizlenmeyi sevenler" ibaresinin Kubâ ehli hakkında olduğunu bildiren rivayetler de mevcuttur. İbn Kesîr, âyetten kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu açıkça ifade eden âlimlerden de söz eder. Bu âlimler arasında İbn Abbas, Urve b. Zübeyr, eş-Şa'bi, Hasan-ı Basri, Katâde gibi isimler yer almaktadır.³¹ Bununla birlikte o, takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu bildiren sahih hadise de dikkat çekmektedir. Ancak ona göre bu hadis ile âyet arasında ihtilaf yoktur. Çünkü Kubâ Mescidi ilk günden itibaren takvâ üzere tesis edilmişse Mescid-i Nebevî bu özelliği evleviyetle taşımaktadır. Bu görüşünü desteklemek amacıyla Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî ve Müslim gibi hadis kaynaklarından ilgili rivayetleri isnatlarıyla birlikte aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Saîd b. Müseyyeb gibi isimlerin bu yöndeki kanaatlerini vurgular. Müfessir, İbn Cerîr et-Taberî'nin de aynı görüşü tercih ettiğini söylemektedir.³² İbn Kesîr'in âyetten kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu öncelikle âyetin bağlamıyla, sonrasında ilgili rivayetler ve bu görüşte olan isimlerin zikriyle ortaya koyması anlamlı bir bütünlük sağlamaktadır. Mescid-i Nebevi olduğu yönündeki görüşü sahih hadiste geçtiğini söyleyerek aktarması, ikisi arasında bir muhalefetin veya birbirini olumsuzlayan bir durumun bulunmadığını ifade etmesi önem arz etmektedir. Bu konudaki farklılıkları bir muhalefet, birbirini nakzetme veya reddetme olarak değerlendirmemesi önemlidir.

Ebü'l-Fazl Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), âyetten zikredilen takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu kendisinden önce eserlerinde zikreden alimlere atıf yaparak ortaya koymaktadır. Ebû Saîd el-Hudrî, Sehl b. Sa'd es-Sâidî, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, İbn Ömer ve Said b. el-Müseyyeb'den bu görüşü aktarmaktadır. Bu bilgilerin bazıları Hz. Peygamber'den aktarılmakta bazen de sahabî veya tâbiîn görüşü olarak verilmektedir.³³ Süyûtî ayrıca Kubâ Mescidi'nin faziletiyle ilgili rivayetlere yer vermekte hatta "Takvâ üzere tesis edilen mescid" ile kastedilenin Kubâ Mescidi olduğu yönündeki görüşlere dikkat çekmektedir.³⁴ Bunlara ek olarak, Muhammed b. Sîrîn'in Medine'deki tüm mescitlerin takvâ üzere tesis edildiğini beyan eden görüşünü de aktarmaktadır.³⁵ Âyetin "Temizlenmeyi sevenler" kısmını tefsir ederken burada kastedilenlerin Kubâ ehli olduğunu açıkça ifade etmektedir.³⁶ Görüldüğü kadarıyla Süyûtî bu konuda erken

³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Daru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "İkametü's-salat", 197; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1996), "Salât", 242; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî's-suğrâ*, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed (Riyad: Dâru's-Selâm, 1420/1999), "Mesâcid", 9; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 25/358-360.

³¹ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 4/212-214.

³² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/214-216.

³³ Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/286-288.

³⁴ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/287-288.

³⁵ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/288.

³⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/288-291.

dönem ve sonraki dönem kaynaklarında yer alan metinleri bir araya getirerek konuyu değerlendirmiştir. Ancak âyetin iki kısmı arasındaki bağlantıya değinmemiştir.

Tüm bu değerlendirmelerin ardından ifade edilmelidir ki tefsir eserleri dikkate alındığında, söz konusu âyetlerin Mescid-i Dırâr hadisesiyle ilgili olduğu açıktır. Ancak Resûlullah'ın namaz kılmak üzere yönlendirildiği ve ilk günden takvâ üzere inşa edildiği belirtilen mescidin hangisi olduğu noktasında farklı yorumlar mevcuttur. Mukâtil gibi âyetin bütünüyle Kubâ ile ilgili olduğunu, dolayısıyla kastedilenin de buradaki mescit olduğunu belirten müfessirler olmuştur. Bununla birlikte konunun bizzat Hz. Peygamber'e iletiliğini ve onun tarafından cevaplandırıldığını aktaran sahih rivayeti esas alan Taberî gibi bazı müfessirler ise, âyette kastedilenin Mescid-i Nebevî olduğunu ifade etmişlerdir. Kurtûbî ve İbn Kesîr gibi müfessirlerin yer aldığı üçüncü grup ise sahih rivayetleri de değerlendirerek Hz. Peygamber'in ifadesiyle Mescid-i Nebevî'nin takvâ üzere inşa edildiğini hatta bu noktada Kubâ Mescidi'nden daha üstün olduğunu beyan etmişlerdir. Bu görüşe göre her iki mescit de takvâ üzere inşa edilmiştir. Ancak âyette kastedilen Kubâ Mescidi'dir.

2. Takvâ Mescidi ile İlgili Hadisler Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi

Erken dönem hadis çalışmalarında bu meselenin nasıl ele alındığı, konunun doğru anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bilhassa mescitlerin faziletleriyle ilgili rivayetler meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Bu nedenle hadis kaynakları tetkik edilerek takvâ mescidiyle ilgili rivayetler incelenmiş ve bu metinlerde hangi mescidin kastedildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. İlgili hadislerin anlaşılması noktasında şerhlerden istifade edilmiştir.

Kütüb-i sitteden önce telif edilen Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) eserinde "Tefsir" bölümünde "Takvâ üzere tesis edilen mescid" ifadesiyle kastedilenin Mescid-i Nebevî olduğunu bildiren bir hadise yer verilmiştir. Bununla birlikte devamındaki rivayet ise burada kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu ifade etmektedir. Bu rivayete göre Ammâr ed-Dühnî, Kubâ Mescidi'ne gittiğinde orada bulunan Ebû Seleme b. Abdurrahman kendisine "İlk günden itibaren takvâ üzere kurulan mescitte namaz kılmak ister misin?" demişti. Ancak eserin muhakkiki ikinci hadisin bir problem teşkil ettiğini söylemektedir. Zira bu ifadelerin sahibi olarak gösterilen Ebu Seleme b. Abdurrahman, takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu bildiren Ebû Saîd rivayetinin râvilerindendir. "Bu durumda onun, Ammâr b. Muaviye ed-Dühnî'ye böyle bir şey söylemesi nasıl mümkün olur?" ifadesiyle probleme dikkat çekmektedir.³⁷ Musannıfın iki farklı görüşü bir arada vermesi önemlidir. İki rivayette de doğrudan Hz. Peygamber'in sözünün yer almaması dikkat çekmektedir. Her iki mescidin de ilk andan itibaren takvâ üzere inşa edildiği kabul edildiğinde aslında rivayetler arasında bir problem olduğunu düşünmek de gereksizdir. Muhtemelen bu mescitlerden birinin takvâ üzere inşa edildiğini bildiren rivayetleri diğerinin muhalifi olarak algılamak problemin temelini teşkil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında aynı râvinin her iki mescit için de ilk günden takvâ üzere bina edildiği yönünde bir kanaate sahip olması bir tezat arz etmemektedir.

³⁷ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr, *Sünenü Said b. Mansur*, thk. Sa'd b. Abdullah Abdülaziz (b.y.: Dârü's-Sumay'î, 1417/1997), 5/274-277.

Sahih-i Buhârî'de "Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne" başlığını taşıyan yirminci bölümde mescitlerin faziletleriyle ilgili rivayetlere yer verilmiştir. İlk rivayet, yeryüzünde sadece üç mescid için yolculuk yapılacağıyla ilgilidir. Aynı bâbda, "Benim bu mescidimde kılınan namaz, Mescid-i Harâm dışında, başka mescitlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır."³⁸ hadisi de yer almaktadır. Meşhur Buhârî şârihi Aynî, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'nın üstünlüğünü onların nebîlerin mescitleri olmasıyla ifade etmektedir. Nitekim Mescid-i Harâm kible ve hac mekânıdır, Mescid-i Nebevî takvâ üzere tesis edilmiştir ve Mescid-i Aksâ ise önceki ümmetlerin kiblesidir.³⁹ Aynî'nin Mescid-i Nebevî'nin faziletini âyetteki ifade ile vurgulaması önemlidir. Zira araştırmamızın temel tartışma konusu âyetle kastedilen mescidin Kubâ Mescidi mi yoksa Mescid-i Nebevî mi olduğu meselesidir. Ancak burada âyete atıf yapmasına rağmen hicret bölümünde yer alan bir hadisteki⁴⁰ "المَسْجِدُ الَّذِي أُسِّسَ عَلَى التَّوْفَى/takvâ üzere bina edilen mescit" ifadesini detaylandırmamıştır. Bu mescidin hangisi olduğu konusunda ihtilaf olduğunu belirttikten sonra birinci görüşe göre Mescid-i Nebevî, ikinci görüşe göre ise Mescid-i Kubâ olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte ilk görüşü daha doğru (esbet) bulduğunu da ifade etmiştir. Âyetle belirtilen takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu kabul etmesi yönüyle İbn Hacer'den ayrılmaktadır. Bununla birlikte o da her iki mescidin de takvâ üzere bina edilmiş olduğu konusunda İbn Hacer ile hemfikiridir.⁴¹

İmam Buhârî'nin mescitlerin faziletleriyle ilgili bu bölümün ikinci, üçüncü ve dördüncü bâblarını Kubâ Mescidi'ne ayırması dikkat çekicidir. Bu bâblarda yer alan üç rivayetin tamamı İbn Ömer'den gelmektedir ve Hz. Peygamber'in cumartesi günleri binekli veya yaya olarak Kubâ'ya gitmesiyle ilgilidir.⁴² Hicretin ilk günlerinde inşa edilen bu mescidin Hz. Peygamber tarafından haftanın belirli günlerinde düzenli olarak ziyaret edildiği bilinmektedir. Resûlullah böylece Medine'nin en kalabalık ve önemli yerleşim yerlerinden biri olan Kubâ halkıyla da yakından ilgilenmiştir.⁴³

Beşinci bâb Mescid-i Nebevî ile ilgilidir ve iki rivayete yer verilmiştir. Bu hadislerde Hz. Peygamber'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden bir bahçe olduğu ve minberinin havzın üzerinde bulunduğu bilgileri yer almaktadır.⁴⁴ Bölümdeki son bâb ise Beytülmakdis ile ilgilidir. Burada da bölümün başında nakledilen ve sadece üç mescidin ziyaret edileceğini bildiren rivayet zikredilmiştir.⁴⁵ Görüldüğü üzere bu başlıklandırma sistemi Kubâ Mescidi'nin İslam tarihindeki yerini ve önemini ortaya koymaktadır. Nitekim müstakil bâb başlıkları altında ele alındığı görülmektedir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Kubâ Mescidi, yeryüzünde ziyaret edilmeye layık üç önemli mescid içerisinde zikredilmemekle birlikte onlardan hemen sonra gelen mescit olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte âyetle geçen mescidin veya takvâ mescidinin

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühreyy en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 1.

³⁹ Bedreddin el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 7/253.

⁴⁰ Buhârî, "Menâkibu'l-ensâr", 45.

⁴¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 17/49.

⁴² Buhârî, "Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 2-4.

⁴³ Oğuzay, "Medine Döneminde Kubâ", 34-42.

⁴⁴ Buhârî, "Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 5.

⁴⁵ Buhârî, "Fadlu's-salât fî mescidi Mekke ve'l-Medîne", 6.

hangisi olduğuyula ilgili bir rivayete yer vermemesi dikkat çekicidir. Ancak hicret bâbında Resûlullah'ın Amr b. Avf yurdunda kaldığı günlerde inşa edilen mescit hakkında kullanılan "Takvâ üzere tesis edilen mescid" ibaresiyle⁴⁶ Kubâ Mescidi'ne işaret edildiği açıktır. Araştırmanın konusunu ilgilendirmesi bakımından bu hususlar önem arz etmektedir.

Meşhur Buhârî şârihlerinden İbn Hacer'in tespitleri konunun anlaşılması açısından son derece önemlidir. Kubâ Mescidi bâbında açıklama yaparken onun faziletine vurgu yapmış bilhassa Hz. Peygamber'in inşa ettiği ilk mescit olma vasfına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte meseleyi hicret bölümünde ele alacağını ifade etmiştir.⁴⁷ İbn Hacer, takvâ üzere kurulan mescidin Kubâ Mescidi olduğu yönündeki kanaatini açıkça beyan etmektedir. Yine Abdürrezzâk- Ma'mer- İbn Şihâb- Urve isnadıyla Benû Amr b. Avf Mescidi olduğu şeklindeki bilgiyi vermekte ve ayrıca İbn Abbas'tan da bu yönde bir rivayet bulunduğunu aktarmaktadır. Benî Amr b. Avf, Kubâ ahalisi olduğu için mescidin onların ismiyle de anıldığı hatırlatılmalıdır. Dolayısıyla İbn Hacer'in sunduğu bu rivayetler birbirini destekler mahiyettedir. Bunlara ek olarak İbn Hacer, Müslümanların toplu olarak namaz kılmaları için bina edilen ilk mescit olması hususiyetine de vurgu yapmaktadır. Âyet bağlamında konuyu tartışırken öncelikle "ihtilaf" lafzıyla farklı görüşlerin varlığından bahsetmektedir. Ancak ona göre cumhur, kastedilenin Kubâ Mescidi olduğu görüşündedir ve âyetin zâhirine uygun olan da budur. Bununla birlikte Müslim, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'de Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivayetlerde Mescid-i Nebevî'nin kastedildiğini de haber vermektedir. Bu metinlerde Kubâ Mescidi için "Onda da çok hayır vardır." ilavesi mevcuttur. Ona göre Mescid-i Nebevî'nin üstünlüğü Hz. Peygamber'in orada daha uzun süre kalmasıyla ilgilidir. Kubâ'da ise çok az bir süre kalmıştır. Bu husus söz konusu üstünlüğün belirlenmesi açısından yeterlidir. Bunun dışında zorlama yorumlara ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte doğru olan, her ikisinin de takvâ üzere tesis edilmiş olmasıdır. Âyetin devamındaki "*Orada temizlenmeyi seven kimseler vardır*" ibaresi, Kubâ Mescidi ihtimalini oldukça güçlendirmektedir. Nitekim Ebû Dâvûd'da sahih isnadla zikredilen rivayette bu kimselerin Kubâ ehli olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu gerçeğe rağmen Hz. Peygamber'in "Mescid-i Nebevî" cevabındaki hikmet, "Takvâ üzere inşa edilme" özelliğinin sadece Kubâ Mescidi'ne hasredilmesi yönündeki tevehhümü kaldırmaktır. Dâvûdî ve diğer bazı alimler burada bir ihtilaf bulunmadığını söylemişlerdir. Çünkü iki mescid de takvâ üzere tesis edilmiştir. Ayrıca âyetteki "*İlk günden itibaren*" ifadesi, kastedilenin Kubâ Mescidi olmasını güçlendirmektedir. Çünkü Hz. Peygamber hicret yurduna vardığında ilk onu inşa etmiştir.⁴⁸ İbn Hacer, ilgili rivayet ve yorumlarla konuyu geniş bir şekilde ele almış ve âyette kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu beyan etmiştir. Mescid-i Nebevî ile ilgili rivayeti aynen kabul etmekle birlikte âyetteki kastın ona hamledilmesini doğru bulmamaktadır.

Tecrid mütercim ve şârihi Kâmil Miras da hicret bâbında yer alan rivayet bağlamında, Kubâ Mescidi'nin Kur'an'da "Takvâ mescidi" olarak onurlandırıldığını açıkça

⁴⁶ Buhârî, "Menâkibu'l-ensâr", 45.

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tsh. Muhibbidin el-Hatib (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379/1959), 3/68-69.

⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/245.

söylemektedir. Ayrıca mescidlerin faziletleriyle ilgili bölümde, Kubâ Mescidi'nin "Takvâ mescidi" olduğu görüşünü "En râcih kavi" olarak değerlendirmiştir.⁴⁹

İmam Müslim mescitlerin faziletleriyle ilgili konuyu Hac bölümünde ele almaktadır. Nevevî'nin düzenlediği başlık sisteminde Mekke ve Medine mescitlerinin birlikte değerlendirildiği görülmektedir. Buhârî'de olduğu gibi burada da "Benim bu mescidimde kılınan namaz, Mescid-i Harâm dışında, başka mescitlerde kılınan bin namazdan daha hayırlıdır."⁵⁰ rivayetine yer verilmiştir. Buna ek olarak yine hac bölümünde "Evim ile minberimin arası cennet bahçelerinden bir bahçedir. Minberim havzın üzerindedir." rivayeti yer almaktadır.⁵¹ Ayrıca sadece üç mescid için yolculuk yapılacağı ile ilgili rivayetler de Mescid-i Nebevî'nin fazileti bağlamında değerlendirilmiştir.⁵² Bunlardan sonra ele alınan rivayette ise âyetle bahsi geçen "Takvâ üzere tesis edilen mescid" üzerinde durulmaktadır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki aktarılan hadiste Kubâ adının hiç geçmediği görülmektedir. Rivayete göre Ebu Said el-Hudrî, Hz. Peygamber'e gelerek "İki mescitten hangisi?" ifadesiyle açıkça takvâ mescidinin hangisi olduğunu sormuştur. Bizzat bu soruyu soran sahâbî tarafından aktarılan rivayet şu şekildedir:

Ebü Seleme b. Abdurrahman dedi ki: Abdurrahman b. Ebî Saîd el-Hudrî ile karşılaştım. Ona "Babandan takvâ üzere tesis edilen mescid hakkında ne işittin?" diye sordum. Babam dedi ki şeklinde başlayarak şunu aktardı: Resûlullah, eşlerinden birinin evinde iken yanına gittim. "Takvâ üzere tesis edilen mescid hangisidir?" dedim. Avucuna çakıl taşı aldı ve attı, Medine'deki mescid için "Şu mescidinizdir" buyurdu. Râvilerden Ebu Seleme b. Abdurrahman, "Ben de babandan bu şekilde aktardığını işitmiştim." diyerek onu teyit etti.⁵³ Bu rivayetin ardından aynı bilgiyi içeren başka bir hadis farklı bir isnadla tekrar edilmiştir. Bölümün sonuna kadar aktarılan diğer rivayetlerin ise tamamı Kubâ Mescidi ile ilgilidir. Hz. Peygamber'in cumartesi günleri, yürüyerek veya binekli bir şekilde Kubâ Mescidi'ni ziyaret ettiği gibi bilgiler bulunmaktadır.⁵⁴ Ancak bu mescidin takvâ mescidi olduğu yönünde bir rivayete yer verilmemiştir.

Naklettiği hadislerden hareketle İmam Müslim'in âyetle kastedilen takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim meşhur Müslim şârihi Nevevî'nin bu kısmı değerlendirirken koyduğu " **بَابُ بَيَانِ أَنَّ الْمَسْجِدَ الَّذِي أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى هُوَ** " **مَسْجِدُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ** /Takvâ üzere tesis edilen mescidin beyanı: O Medine'deki Mescid-i Nebevî'dir." başlığı da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bundan sonra Kubâ ile ilgili rivayetlere geçilmesi ve burada ilgili âyetten hiç bahsedilmemesi tartışmaya bir cevap olarak değerlendirilebilir. Nitekim Nevevî, bu hadisi kısaca şerh ederken net bir ifadeyle Kur'ân'da bahsi geçen mescidin, Mescid-i Nebevî olduğunu ve

⁴⁹ Ahmed Nâim – Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: DİB Yayınları, 2019) 7/369; 3/499.

⁵⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsa el-Babî el-Halebî), 1374/1955. "Hac", 505-510.

⁵¹ Müslim, "Hac", 500-502.

⁵² Müslim, "Hac", 511-513.

⁵³ Müslim, "Hac", 514. Bu hadis benzer metinlerle Ebu Said el-Hudrî'den farklı isnadlarla nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/99, 271-272; 18/358-359, 370. Ayrıca takvâ mescidi ile ilgili Übeyy b. Ka'b ve Ebu Mâlik Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den rivayetler bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/32-33; 37/464.

⁵⁴ Müslim, "Hac", 515-522.

bu konuda nas bulunduğunu beyan etmektedir. Bazı müfessirlerin bunun Kubâ Mescidi olduğu yönündeki görüşlerini ise reddetmektedir. Hz. Peygamber'in çakıl taşını atarak kendi mescidine işaret etmesini de bu husustaki açık bir tekit olarak değerlendirir.⁵⁵ Nevevî'nin bu tutumu, sahih hadise lafzen bağlılığını göstermesi açısından önemlidir.

Müslim şârihlerinden İmam Süyûtî ise bu konuda aksi iddiayı daha doğru bulmaktadır. Nevevî'nin yukarıdaki izahlarına atfı yaptıktan sonra, bu görüşün diğer hadislerle muâriz olduğunu söylemektedir. Zira Ebu Dâvûd'da sahih senedle yer alan Ebû Hüreyre rivayetine göre "*Temizlenmeyi sevenler*" ifadesi Kubâ ehliyle ilgilidir. Dolayısıyla her iki mescidin takvâ üzere inşa edildiği yönündeki iki görüş de meşhurdur. Her ikisi hakkında da hadislerin şahitliği mevcuttur. Bu nedenle İbn Kesîr'in cem ve tercihe meylettiğini hatırlatmaktadır. Süyûtî'ye göre hadislerin çokluğu sebebiyle kastedilen Kubâ'dır ve sebab-i nüzûl de bu durumu açıklamaktadır. Ancak bu gerçeklik Müslim hadisini nefyetmez. Mescidi Kubâ takvâ üzere tesis edildiyse Mescid-i Nebevî evleviyetle böyledir.⁵⁶ Nitekim yukarıda görüldüğü gibi Süyûtî, tefsir eserinde her iki mescide işaret eden rivayetleri birlikte nakletmiştir.

İmam Tirmizî, "Namaz" bölümünde ardışık başlıklarla bu konuyu ele almaktadır. Başlıkları kendisinin belirlemesi ile Müslim'den ayrıldığı için kullandığı ifadeler ve sıralama önem arz etmektedir. Sırasıyla "Takvâ üzere tesis edilen mescid", "Kubâ mescidi" ve "En faziletli mescidin hangisi olduğu" şeklinde üç bâb⁵⁷ ile konuyu tartıştığı görülmektedir. "Takvâ üzere tesis edilen mescid" başlığında "hasen-sahih" diyerek yukarıda zikredilen Ebû Saîd el-Hudrî rivayetini tahrir etmiştir.⁵⁸ Ancak bu rivayet, Kubâ Mescidi'nin açıkça adı zikredilerek "Onda da büyük bir hayır vardır" detayının yer alması ile Müslim hadisinden farklıdır. "Kubâ Mescidi'nde namaz" için ayırdığı başlıkta Üseyd b. Zuhayr el-Ensârî'den rivayetle "Kubâ mescidindeki namaz umre gibidir." metnine yer vermiştir.⁵⁹ Bu bâbdan sonra "Hangi mescid en faziletli" sorusunu başlık olarak seçmesi dikkat çekicidir. Burada da "Benim bu mescidimde kılınan namaz, Mescid-i Harâm dışında, başka mescitlerde kılınan bin namazdan hayırlıdır." rivayetinin yanı sıra sadece üç mescid için yolculuk yapılacağını bildiren hadis bulunmaktadır.⁶⁰ Tirmizî'ye göre Kubâ Mescidi'nin de müstesna bir yeri olmakla birlikte âyetle kastedilen Mescid-i Nebevî'dir. Hem Kubâ Mescidi'ne özel bir başlık ayırması hem de âyetle kastedilen takvâ mescidinin hangisi olduğu konusunda fikir beyan etmesi yönüyle Tirmizî'nin yaklaşımı dikkat çekicidir.

Tirmizî, "Tefsir" bölümünde söz konusu âyetle ilgili hadisleri tahrir etmesiyle Buhârî ve Müslim'den ayrılmaktadır. *Kütüb-i sitte* içinde "Tefsir" bölümü bulunan bu üç eserde sadece Tirmizî, Tevbe sûresi ile ilgili rivayetleri tahrir etmiştir. "Tevbe Sûresi" bâbında "Salât" kitabında zikrettiği Ebû Saîd el-Hudrî rivayetini farklı bir isnadla tekrar vermiştir.⁶¹ Bu hadisin ardından "garib" değerlendirmesi yaparak naklettiği rivayet ise

⁵⁵ Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392/1972), 9/169.

⁵⁶ Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Ebu İshak el-Eserî (Huber: Dâru İbn Affân li-Neşri ve't-tevzî', 1416/1996), 3/430.

⁵⁷ Tirmizî, "Salât", 241-243.

⁵⁸ Tirmizî, "Salât", 241.

⁵⁹ Tirmizî, "Salât", 242.

⁶⁰ Tirmizî, "Salât", 243.

⁶¹ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'ân", 10.

âyetin “Orada temizlenmeyi seven insanlar vardır. (فِيهِ رَجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا)” kısmıyla ilgilidir. Ebû Hüreyre’den aktarılan hadise göre, burada kastedilenler Kubâ halkıdır. Nitekim Kubâlılar su ile istinca yaparlardı ve âyette övülen temizlik alışkanlıkları da buydu.⁶²

Tirmizî şârihi Mübârekpûrî (ö. 1935), rivayetlerde iki farklı mescide işaret edilmesiyle ilgili problemi “Salât” bölümünde tartışmaktadır. Ebû Saîd rivayetini, âyette zikredilenin Mescid-i Nebevî olduğu görüşüne delil göstermektedir. Ancak İbn Hacer’in bu konudaki ihtilafa dikkat çektiğini belirtmektedir. Hatta cumhurun görüşü doğrultusunda ve âyetin zâhirine göre burada kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Müslim, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî rivayetlerine göre ise âyette kastedilenin Mescid-i Nebevî olduğu bilgisini de aktarmaktadır. Atf yaptığı Kurtubî yorumuna göre ise buradaki sorun, her iki mescidi de Hz. Peygamber’in inşa etmesiyle ilgilidir. Ancak Mescid-i Nebevî’nin tayin edilmesindeki meziyyet, onun yapılmasının Allah tarafından emredilmesi veya Hz. Peygamber’in tercihiyle olması gibi hususiyetlerden kaynaklanmaktadır. Buna ek olarak İbn Hacer’in yukarıdaki görüşlerini naklederek Hz. Peygamber’in kendi mescidini öne çıkarmasının sebebini izah etmektedir.⁶³ Diğer taraftan her iki mescidin de takvâ üzere bina edildiği katidir. Dolayısıyla bazı alimlerin belirttiği üzere burada bir ihtilaf söz konusu değildir.⁶⁴ Bununla birlikte âyette zikri geçen takvâ mescidinin Kubâ Mescidi olduğu alimlerin dikkat çektiği bir husustur. Nitekim âyetteki “İlk günden” lafzı da buna işaret etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber hicret yolculuğunun ardından ilk olarak Kubâ’ya varmış, burada birkaç gün kalmış ve bu süre içerisinde bir mescit inşa edilmişti.⁶⁵ Mübârekpûrî’nin bu meselede İbn Hacer’in izahlarını makul bulduğu ve görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak ilk inşa edilen mescit ile âyetteki “İlk günden” ifadesi arasında bağ kurarak bu görüşü desteklemektedir.

İbn Mâce “Namaz” bölümünde, Mescid-i Nebevî’nin Mescid-i Haram’dan sonra en faziletli mescid olduğunu bildiren rivayeti⁶⁶ aktardıktan sonra Beytülmakdis ile ilgili bâb başlığı açmaktadır.⁶⁷ “Kubâ mescidindeki namaz” bâbında ise âyetle ilgili bir ifade söz konusu değildir. Buradaki namazın umre sevabı kazandıracağı rivayeti vardır.⁶⁸ İbn Mâce’de üç mescid ile ilgili rivayetlerin peşi sıra aktarılması, devamında Kubâ Mescidi bâbın açılması Buhârî’ye benzer bir sıralama yapıldığını göstermektedir.

İmam Nesâî’nin, *Sünenü’l-kübrâ* adlı eserinde Tefsir bölümü bulunduğu için kısaca ilgili hadisleri hangi başlıklar altında ve nasıl değerlendirdiği üzerinde durulacaktır. “Mescidler” bölümünde önceki kaynaklarda olduğu gibi mescitlerin faziletleriyle ilgili rivayetlere yer vermiştir. “Takvâ üzere tesis edilen mescid” başlığı altında naklettiği hadisle Mescid-i Nebevî’yi işaret etmiştir.⁶⁹ Nitekim aynı eserin tefsir bölümünde Tевbe

⁶² Tirmizî, “Tefsiru’l-Kur’ân”, 10.

⁶³ Ebû’l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî şerhu Câmi’i’t-Tirmizî*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (b.y.: Dâru’l-Fikr, ts.), 2/234.

⁶⁴ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 2/234-235.

⁶⁵ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 2/235.

⁶⁶ İbn Mâce, “İkametü’s-salât”, 195.

⁶⁷ İbn Mâce, “İkametü’s-salât”, 196.

⁶⁸ İbn Mâce, “İkametü’s-salât”, 197.

⁶⁹ Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmünim Şibli (Beyrut:

sûresi kısmında ilgili âyeti bâb başlığı yaparak konuyu değerlendirmiştir. Burada ilgili hadise ek olarak takvâ üzere inşa edilen mescidin Mescid-i Nebevî olduğu şeklindeki kanaatini beyan etmektedir.⁷⁰ Nesâî, *Kütüb-i sitteye* dâhil olan *Sünen* eserinde de aynı düşüncesini ilgili rivayet çerçevesinde dile getirmektedir.⁷¹ Şârihlerinden es-Sindî (ö. 1138/1726) onun görüşlerini teyit ettiği gibi bazı müfessirlerin, bağlama daha uygun olduğu için Kubâ Mescidi'ni tercih ettiklerini ifade etmektedir.⁷² Görüldüğü üzere Nesâî, Mescid-i Nebevî ile ilgili sahih rivayeti merkeze almaktadır.

Hadis kaynakları üzerinden konu takip edildiğinde sonraki dönemlerde de bu tartışmanın devam ettiği görülmektedir.⁷³ Bununla birlikte âyetle bahsi geçen "Takvâ üzere inşa edilen mescit" ifadesinin Kubâ Mescidi'yle ilgili olduğunu yalnızca hadis rivayetlerine dayanarak söylemek zordur. Hatta Müslim, Tirmizî ve Nesâî gibi hadis âlimleri âyetle kastedilen takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğunu açıkça beyan etmişlerdir. Nitekim meşhur hadis şârihleri Aynî ve Nevevî de rivayetlerden hareketle bu görüşü desteklemişlerdir. Buna karşılık İbn Hacer, Suyûtî ve Mübârekpûrî gibi hadis şârihleri sebab-i nüzûle, âyetin bağlamına, bazı hadis rivayetlerine ve önceki alimlerin görüşleri gibi delillere dayanarak âyetle kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre her iki mescidin takvâ üzere inşa edildiği yönündeki rivayetler göz ardı edilemeyecek derecededir. Dolayısıyla Müslim'de geçen Mescid-i Nebevî'yle ilgili rivayetlerle birlikte Kubâ Mescidi'nin de takvâ üzere inşa edildiğini gösteren rivayetleri birlikte kabul etmek gerekir. Zira her iki mescidin de takvâ üzere inşa edildiği hususu katidir. Hatta Mescid-i Nebevî'nin bu hususta bir üstünlüğünün olduğu da açıktır. Ancak âyetle bahsi geçen "*İlk günden takvâ üzere inşa edilen mescit*" ifadesi, bağlam ve tarihsel arka plan dikkate alındığında, doğrudan Kubâ Mescidi'ne işaret etmektedir.

3. Övgüyle Bahsedilen Kimseler Hakkındaki Hadisler Bağlamında Konunun Değerlendirilmesi

Araştırmamızın temel konusunu oluşturan Tevbe sûresi 108. âyetle yer alan "*İlk günden takvâ üzere inşa edilen mescid*" ifadesinin ardından yine aynı âyetle "*Onda temizlenmeyi seven kimseler vardır ve Allah, temizlenenleri sever.*" şeklinde bir bilginin aktarıldığı görülmektedir. Âyetin metnine bakıldığında temizlenmeyi seven bu kimselerin doğrudan takvâ mescidiyle ilişkili olduğu görülmektedir. Nitekim burada kullanılan zamir (onda) ile doğrudan takvâ mescidine işaret edilmektedir. Dolayısıyla burada kastedilenlerin kimler olduğu hakkındaki bilgilere ulaşmak, âyetle zikri geçen takvâ mescidinin tespiti açısından son derece önemlidir.⁷⁴ Müfessirlerin belirttiği üzere burada övgüyle bahsedilen temizlik adeti tuvalet ihtiyacını giderdikten sonra suyla temizlenmek

Müessesetü'r-Risale, 1421/2001), 1/386-387.

⁷⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/119-120.

⁷¹ Nesâî, "Mesâcid", 8.

⁷² Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdulhâdî es-Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî* (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1406/1986), 2/36.

⁷³ Örneğin bk. Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût – Muhammed Zühre eş-Şâviş (Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 2/340-341.

⁷⁴ "Kur'an'da 'İlk günden beri temeli takvâ üzerine kurulu' diye sözü geçen mescid çoğu rivayete göre Kubâ Mescidi'dir; âyetle Kubâlılar da maddî ve mânevî temizliklerinden dolayı övülür." ifadesiyle bu iki konunun bir arada değerlendirildiği görülmektedir. Bk. Hüseyin Algül, "Kubâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/298.

olduğundan bilhassa bu konulardaki rivayetlerin tetkiki yapılacaktır. Ayrıca tefsir bölümlerinde âyetin bu kısmıyla ilgili rivayetlerin yer alıp almadığı üzerinde durulacaktır.

Buhârî, Abdest bölümünde “Su ile istincâ” ve “Temizlik için yanında su taşınması” bâblarında⁷⁵ âyet ile ilgili bir rivayete yer vermemektedir. Ancak *et-Târihu'l-kebîr* adlı eserinde âyetle bahsi geçenler hakkında bir rivayete yer vermiştir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber’in “Allah, sizi hangi özelliğiniz dolayısıyla “Onda temizlenmeyi sevenler vardır.” lafzıyla övdü?” sorusuna, “Su ile istincâ yapıyoruz.” cevabını vermişlerdi.⁷⁶ Ancak bu çalışması bir râvi biyografisi olduğu ve bu konudaki görüşünü belirtmediği için konuyla ilgili bir değerlendirmesinden bahsetmek mümkün değildir.

İmam Müslim de Buhârî gibi, Enes b. Mâlik’ten gelen su ile istincâ yapılmasıyla ilgili hadislerin bulunduğu kısımda bu rivayete yer vermemektedir.⁷⁷

Tirmizî, Tahâret bölümünde “Su ile istincâ yapılması” başlığı altında konuyu değerlendirirken su ile istinca yaptıkları için âyetle övülen kimseler hakkında herhangi bir rivayete yer vermemiştir.⁷⁸ Ancak konuyla ilgili iki hadisi tefsir bölümünde Tevbe sûresiyle ilgili bâbda vermesi önemlidir. İlk olarak yukarıda işaret edildiği üzere takvâ mescidiyle ilgili hadise yer verir. Ardından aynı bâbda âyetin “فِيهِ رَجُلٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَهَّرُوا” *Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır.*” kısmıyla ilgili başka bir rivayet nakleder. Burada âyetin muhatabı olan kimselerin Kubâlîlar olduğunu açıkça belirtir. Kubâ halkının su ile istinca yaptığını dolayısıyla âyetin de onlar hakkında indiğini söyler.⁷⁹ Ancak bu tespitlerine rağmen âyetin takvâ mescidiyle ilgili kısmını Mescid-i Nebvî olarak değerlendirmesi dikkat çekicidir. Âyetle zikredilen iki ifade arasında böyle bir ayırtırmaya gitmiş olması anlaşıldığı kadarıyla sahih rivayetlere olan bağlılığıyla ilgilidir.

Tirmizî’nin “Bu kanaldan garib bir hadistir.” dediği bu rivayet hakkında şârih Mübârekpûrî (ö. 1935), öncelikle isnaddaki Yunus b. el-Hâris’in zayıf olduğu bilgisini aktarmaktadır. Bununla birlikte ona göre âyetin nüzûl sebebinin Kubâ ehli olması dolayısıyla âyetle övgüyle bahsedilen kimseler Kubâlîlardır. Bu hadis ayrıca Ebû Dâvûd ve İbn Mâce tarafından da nakledilmiştir. Mübârekpûrî, senedinin zayıf olduğunu aktarmaktadır.⁸⁰ Tirmizî’nin atıf yaptığı Muhammed b. Abdullah b. Abdüsselâm rivayetinin Ahmed b. Hanbel’in eserinde⁸¹ yer aldığını belirttikten sonra bu hadisi değerlendirmektedir. Buna göre Hz. Peygamber, Kubâ ehline “Allah Teâlâ sizden övgüyle bahsetmiştir, ‘Temizlenmeyi sevmek’ ifadesinin ne anlama geldiğini haber verin.” buyurmuştu. Onlar, su ile istincâ yaptıklarını ve bunun Tevrat’ta farz kıldığını

⁷⁵ Buhârî, “Vüdü’”, 16,17.

⁷⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Tarihü'l-kebîr* (Haydarabad: Dâiretül'l-Meârifü'l-Osmâniyye, ts.), 1/18.

⁷⁷ Müslim, “Tahâret”, 69-71.

⁷⁸ Tirmizî, “Tahâret”, 15.

⁷⁹ Tirmizî, “Tefsiru'l-Kur’ân”, 10.

⁸⁰ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, 8/399. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’de yer alan ve Ebû Hüreyre’den gelen bu rivayetlerde ortak râvilerden biri olan Yunus b. el-Hâris hakkında zayıf değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca Azîmâbâdî, bir diğer ortak râvi olan İbrahim b. Meymûn hakkındaki açıklamasıyla başka bir probleme işaret etmektedir.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/254. Muhakkikler isnadda yer alan Şehr b. Havşeb dolayısıyla zayıf olduğunu ifade etmektedirler.

söylemişlerdi. Şârih, konuyla ilgili benzer rivayetler üzerinden meseleyi değerlendirmiştir. Bu hadislerden âyetle övgüyle bahsedilen kimselerin Kubâ ehli olduğu görülmektedir.⁸²

İbn Mâce ve Ebû Dâvûd, tahâret bölümünde “Su ile istinca” bâbında söz konusu hadise yer vermişlerdir. Tirmizî’de olduğu gibi âyetin sadece “*Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır.*” kısmıyla bağlantı kurulduğu görülmektedir. Konuyla ilgili rivayetlerde Kubâ ehlinin zikredildiği açıktır.⁸³ Yani burada kastedilen kimselerin Kubâhlılar olduğu belirtilmekle birlikte aynı kimselere ait olduğu anlaşılan takvâ mescidi hakkında bir yorum yapılmamaktadır. Meşhur şârih Hattâbî de (ö. 388/998) Ebû Dâvûd’un mezkûr bâbını şerh ederken bu konuya hiç değinmemektedir.⁸⁴ Azîmâbâdî de âyetin “*Temizlenmeyi sevenler*” kısmının Kubâ ehli olduğunu söylemektedir. Ayrıca senedde yer alan İbrahim b. Ebû Meymun için “mehulü’l-ayn” açıklamasını yaparak isnaddaki probleme işaret etmektedir.⁸⁵

Nesâî hem *es-Sünenü’l-kübrâ* adlı eserinde⁸⁶ hem *Kütüb-i sitteden* kabul edilen *Müctebâ* eserinde⁸⁷ âyetle övgüyle bahsedilen temizliğin “Su ile istincâ” anlamına geldiği rivayetleri zikretmemiştir.

Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Alî el-Heysemî (ö. 807/1405), “Su ile istincâ” bâbını ilgili tartışma bağlamında ele alan alimlerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Uveym b. Sâ’ide rivayetiyle meseleye başlamıştır. Buna göre Hz. Peygamber Kubâ Mescidi’ne bizzat gelerek “Allah mescidinizden bahsederken sizi temizlik hususunda övmüştür. Buradaki temizlik nedir?” diye sormuştu. Ancak Heysemî burada bazı râvilerin zayıf olduğunu ifade etmektedir. Nitekim konuyla ilgili rivayetleri bir araya getirmiş ve yaptığı değerlendirmelerde “zayıf, metruk, müdellis” gibi cerh lafızlarını kullanarak probleme işaret etmiştir.⁸⁸ Diğer taraftan hemen akabinde “Takvâ üzere tesis edilen mescid” başlığı açmış ve burada Sehl b. Sa’d ile Übeyy b. Ka’b’dan gelen rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlerde açıkça Mescid-i Nebevî’nin kastedildiğini belirttikten sonra râvilerinin sika olduğunu da ifade etmiştir.⁸⁹ Nitekim Berâe sûresinde açtığı “Takvâ üzere tesis edilen mescid” kısmında üç rivayet zikretmiştir. Merfu olarak naklettiği hadislerle göre âyetle kastedilenin Mescid-i Nebevi olduğu açıktır. Meşhur tâbiîn alimi Urve b. Zübeyr’in (ö. 94/713) Kubâ Mescidi olduğu görüşünü ise “Merfu hadisi bilemeyebileceği” yorumuyla izah etmektedir. Çünkü Urve’ye göre Mescid-i Nebevî daha hayırlı olmakla birlikte âyet Kubâ Mescidi hakkında nâzil olmuştur.⁹⁰

Görüldüğü kadarıyla *Kütüb-i sittede* temizlik bölümlerinde özellikle “Su ile istincâ” başlığı altında sadece Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ilgili rivayetlere yer vermiştir. Tirmizî ise temizlik bölümünde değil “Tefsir” bölümünde bu rivayetleri aktarmış ancak sadece

⁸² Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-ahvezî*, 8/400.

⁸³ İbn Mâce, “Tahâret”, 28. Süleyman b. Eş’as Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavut - Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-âlemiyye, 1430/2009), “Taharet”, 23.

⁸⁴ Ebû Süleymân el-Hattâbî, *Meâlimü’s-sünen* (Haleb: el-Matbaatü’l-İlmiyye, 1351/1932), 1/28.

⁸⁵ Emîr Azîmâbâdî, *‘Avnü’l-ma’bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/44.

⁸⁶ Nesâî, *Sünenü’l-kübrâ*, 1/90.

⁸⁷ Nesâî, “Tahâret”, 41.

⁸⁸ Ebû’l-Hasen el-Heysemî, *Mecme’u’z-zevâid ve menbe’u’l-fevâid*, thk. Hısamüddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1414/1994), 1/212-213.

⁸⁹ Heysemî, *Mecme’u’z-zevâid*, 4/10-11.

⁹⁰ Heysemî, *Mecme’u’z-zevâid*, 7/34.

âyette kastedilenin Kubâ ahalisi olduğunu zira onların su ile istincâ yaptıklarını belirtmekle yetinmiştir. Burada dikkat çeken husus sahîh rivayetten hareketle Mescid-i Nebevî görüşünü destekleyen muhaddislerin âyette yakın hatta ayrılmaz bir irtibat içerisinde olan iki kısmı bağımsız olarak değerlendirmeleridir.

Üzerinde durulması gereken başka bir husus bu konudaki rivayetlerin sıhhat derecesidir. İlgili başlık altında ifade edildiği gibi İbn Hacer ve Nevevî, Kubâ ile ilgili görüşlerini açıklarken Ebû Dâvûd'da geçen sahîh isnad ifadelerini kullanmaktadır. Bununla birlikte bu rivayetlerin "zayıf" olduğu görüşünde olan muhaddisler de vardır. Burada zayıf hadisin bilgi değeri ve onunla amel edilip edilmemesi problemi öne çıkmaktadır. Ancak, dinin temel kuralları, helal-haram gibi asli mevzular söz konusu olmadığından ve ayrıca bu rivayet hakkında şiddetli zayıf iddiası bulunmadığından araştırmamız için bilgi değeri taşıdığı göz ardı edilmemelidir.⁹¹

Sonuç

Tevbe sûresi 108. âyette zikredilen "*İlk günden itibaren takvâ üzere inşa edilen mescit*" ile kastedilenin Kubâ Mescidi mi yoksa Mescid-i Nebevî mi olduğu ilk dönemden itibaren tartışılan bir konu olmuştur. Hatta Hz. Peygamber zamanında bu meseleyi tartışan iki kişinin bizzat Resûlullah'a (s.a.s) gelerek konuyu sordukları sahîh rivayetlerle aktarılmaktadır. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber'in kendi ifadesiyle takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğu belirtilmiştir. Ancak bu açık beyana rağmen âyette asıl kastedilenin Kubâ Mescidi olması ihtimali kuvvetli bir seçenek olarak değerlendirilmektedir. Zira âyet Kubâlı bazı münafıklar tarafından fitne amacıyla inşa edilen Mescid-i Dirâr hadisesiyle ilgili olarak nazil olmuştur. Dolayısıyla alternatif olarak gösterilen mescidin de aynı bölgede olması daha makul görünmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in Medine'deki kendi mescidine yönlendirilmiş olması ihtimali de göz önünde bulundurulabilir. Ancak âyetin hemen devamında yer alan ifadeler Resûlullah'ın yönlendirildiği takvâ mescidinin ahalisi hakkında önemli bir bilgi vermektedir ve bu bilgi mescidin tespiti noktasında ayırt edici bir nitelik taşımaktadır. Zira âyette, o mescitte yer alan kişilerin temizlenmeyi seven kimseler olduğu ifade edilmektedir. Övgüyle bahsedilen bu kimseler doğrudan bir işaret zamiriyle mescit ile irtibatlandırılmıştır. Tefsir ve hadis kaynaklarına bakıldığında, bu övgüyle anılan kişilerin Kubâ ehli oldukları açıkça ifade edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in onlar hakkındaki bu övgünün sebebini sorup araştırdığına dair rivayetler de hadis kaynaklarında yer almaktadır. Kaynaklarda âyetteki "*temizlenmeyi seven kimseler*" ifadesinin Kubâ ehli olduğuna dair genel bir görüş birliği bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla âyetin bu kısmıyla hemen öncesinde zikredilen takvâ mescidi birleştirildiğinde âyette zikredilenin Kubâ mescidi olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bilgiye rağmen takvâ mescidinin Mescid-i Nebevî olduğu görüşü Müslim, Tirmizî, Nesâî ve Nevevî gibi hadis alimleri tarafından benimsenmiştir. Bu görüşteki muhaddisler takvâ mescidi ile ilgili başlıklar altında yukarıda zikredilen Ebû Sâid el-Hudrî hadisi gibi

⁹¹ Selahattin Polat, "Zayıf Hadislerle Amel", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 83-110; Ayşe Esra Şahyar, "'Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik' Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 31-49; Abdulkadir Evgin, "Sahih" ve "Zayıf" Hadislerin Güncel Fonksiyonu Üzerine Bazı Düşünceler Işığında Sahih Dışındaki Hadisleri Reddeden Fikre Eleştirel Bir Yaklaşım", *Dinî Araştırmalar* 6/18 (2004), 221-230.

rivayetler ile Mescid-i Nebevî'ye açıkça işaret etmektedirler. Mescid-i Haram, Mescid-i Aksâ ve Mescid-i Nebevî'den sonra fazilet bakımından dördüncü sırada zikredilen Kubâ Mescidi ile ilgili rivayetleri ele aldıkları kısımlarda ise onun takvâ mescidi olduğu şeklinde bir rivayete yer vermemektedirler. Bu düşüncede olan müfessir ve muhaddislerin âyetin yukarıda bahsedilen iki kısmını birbirinden bağımsız bir şekilde değerlendirdikleri dikkat çekmektedir. Buna göre, âyetin ilk kısmında kastedilen "Takvâ mescidi" Mescid-i Nebevî iken sonrasında "Bu mesciddeki temizlenmeyi seven adamlar" şeklinde övgüyle bahsedilen topluluğun ise Kubâ halkı olduğu kabul edilmektedir. Âyetteki bu iki ifade arasında doğrudan bir bağlantı kurulmamaktadır. Hatta bazı müfessirler, sadece âyetin bağlamına dayanarak Kubâ Mescidi'ni tercih ettikleri için eleştirilmiştir.

İkinci görüşe göre ise sebebi nüzûl, âyetin bağlamı, bilhassa bahsi geçen ikinci kısım ile ilgili rivayetlerin mevcudiyeti gibi deliller âyetle kastedilenin Kubâ Mescidi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Mescid-i Nebevî'nin takvâ mescidi olduğunu bildiren rivayetler de sahihtir. Nitekim her iki mescidin ve hatta Medine'de inşa edilen bütün mescitlerin takvâ üzere inşa edildiği katidir. Hatta bu açıdan değerlendirildiğinde Mescid-i Nebevî'nin Kubâ Mescidi'nden üstün olduğu da açıktır. Ancak şu husus önemli ki, bu iki mescitten birisinin takvâ mescidi olduğunu bildiren bir rivayet veya yorum diğerrinin muhalifi şeklinde algılanmamalıdır. Zira bu yargı her ikisi için de doğrudur. Bazı alimlerin de belirttiği üzere Hz. Peygamber'in bu soruya "Mescid-i Nebevî" cevabını vermiş olmasının birtakım sebepleri vardır. Öncelikle takvâ üzere inşa edilen mescit özelliğinin sadece Kubâ Mescidi'ne has bir özellik olarak algılanmasını önlemek istemiş olabilir. Ayrıca Resûlullah'ın Kubâ'da az bir müddet bulunmuş olması buna karşın Medine'de çok daha uzun bulunması tabii olarak bu mescidi öne çıkarmıştır. Bu husus dikkate alındığında başka bir izaha da gerek kalmadan Mescid-i Nebevî'nin Medine döneminde dini, siyasi ve toplumsal hayatın merkezi olması sebebiyle öne çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla takva vasfı bakımından Kubâ Mescidi'nin, Mescid-i Nebevî'den üstün görülmesi mümkün değildir. Verilen cevapla bu hususa vurgu yapılmaktadır. Ancak bu gerçeğe rağmen âyetle bahsedilen mescidin Kubâ Mescidi olduğu kanaati ağır basmaktadır. Çünkü âyetle övgüyle bahsedilen kimselerin Kubâ ehli olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu âyetle söz konusu mescidin "İlk günden" ibaresiyle tanımlanması da önemlidir. Zira Hz. Peygamber hicret esnasında ilk olarak Kubâ'ya varmış ve burada konakladığı sayılı günler içerisinde mescid inşasına başlamıştı. Dolayısıyla Mescid-i Nebevî'den önce inşa edilen bu mescit âyetle ifade edilen zaman şartını daha iyi karşılamaktadır. Nitekim takvâ mescidinin Kubâ Mescidi olduğunu savunan müfessir ve muhaddisler de vardır.

Hz. Peygamber'in ilgili âyete rağmen böyle bir cevap vererek Mescid-i Nebevî'ye dikkat çekmesinin dinî ve sosyo-politik gerçeklerle yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bilhassa meşhur rivayette Mescid-i Nebevî'nin mi yoksa Mescid-i Kubâ'nın mı takvâ mescidi olduğu konusunda tartışan iki kişinin bizzat Resûlullah'a gelerek meseleyi sormaları olayın bu yönüne işaret etmektedir. Özellikle Kubâ Mescidi olduğunu iddia eden kişinin Kubâlı olması dikkat çekmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla onlar tabi olarak mescitlerinin ve ahalisinin Kur'an'da övgüyle bahsedilmesinden gurur duyuyor ve bununla övünüyorlardı. Ancak bütün bu değerine rağmen kendi mescitlerini adeta Mescid-i Nebevî'den üstün gösterme çabası içerisine girmeleri kabul edilemezdi. Hz. Peygamber bütün Müslümanlar için kayıtsız, şartsız itaat edilmesi ve örnek alınması gereken merkezî otoriteyi teşkil ederken kendisine nispet edilen mescidin de üstünlüğü

ve merkezi rolü diğerleriyle kıyaslanamazdı. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in verdiği cevap Mescid-i Nebevî'nin takvâ ve benzeri yönlerden üstünlüğüne vurgu yapmıştır. Her ne kadar Kubâ Mescidi'nin takvâ üzere inşa edildiği âyetle sabit olsa da bu açıdan bakıldığında Mescid-i Nebevî'den daha üstün görülemezdi. Yani Resûlullah'ın cevabının son derece stratejik bir yönünün bulunduğu açıktır. Öyle ki onun sağlığında gündeme gelen bu konu sonrasında da sahabeye ve hatta sahabe çocuklarına sorulmuş ve her defasında Hz. Peygamber'in bizzat verdiği cevap delil gösterilerek Mescid-i Nebevî'nin ve dolayısıyla Medine'nin üstünlüğü vurgulanmıştır. Bu sahih rivayet olmasaydı sonraki dönemlerde Kubâhılar'ın kendi mescitlerini ve ahalisini üstün görme eğilimleri stratejik olarak da birtakım problemlere yol açabilirdi.

Bütün bunlarla birlikte vurgulamak gerekir ki Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevi vurgusunu yukarıda bahsedilen dinî, tarihî ve sosyo-politik bağlamlar çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde âyette kastedilenin Kubâ Mescid-i olduğu gerçeğini göz ardı etmek, bazı müfessirler ve muhaddislerde görüldüğü gibi hem ilgili âyetin tefsirinde hem de hadis rivayetlerinin değerlendirilmesinde birtakım çıkmazlara yol açabilmektedir. Sonuç olarak, bu araştırma kapsamında takvâ mescidi meselesi örneği üzerinden hadis ve tefsir ilimleri arasındaki ilişkinin incelendiği, aynı zamanda tarihî bağlamın ilmî yorumlara katkı sunduğu da ortaya konmuştur. Böylelikle dinî metinlerin daha isabetli anlaşılmasında rivayetlerin yanı sıra tarihsel arka planın da dikkate alınmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Akbaş, Mustafa Yasin. *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Algül, Hüseyin. "Kubâ". *Türkiye Vakfı Diyanet Ansiklopedisi*. 26/298-299. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Algül, Hüseyin. "Mescid-i Kubâ". *Türkiye Vakfı Diyanet Ansiklopedisi*. 29/279-280. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. tsh. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr. *'Avnü'l-ma'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Duran, Ayetullah. *Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) Hicretinde Kubâ Günleri*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistanî. *Sünen*. thk. Şuayb Arnavut - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009.
- Evgin, Abdulkadir. "Sahih" ve "Zayıf" Hadislerin Güncel Fonksiyonu Üzerine Bazı Düşünceler Işığında Sahih Dışındaki Hadisleri Reddeden Fikre Eleştirel Bir Yaklaşım". *Dinî Araştırmalar* 6/18 (2004), 221-230.
- Ferrâ el-Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr eş-Şâviş. 15 Cilt. Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Meâlimü's-sünen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecme'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*. thk. Hısamüddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 3. Basım, 1419/1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani. *Fethu'l-bari bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. tsh. Muhibbidin el-Hatib. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1379/1959.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd.. 2 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa, 1375/1955.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşi. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşi. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 2. Basım, 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. b.y.: Daru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Kâtib. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî. *Târîhü'l-Medineti'l-münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Mekke: y.y., 1979.

İbn Vehb, Ebu Muhammed Abdullah b. Vehb el-Misri el-Kuraşi. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi'*. thk. Miklos Muranyi. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964.

Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. 10 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.

Mukâtil, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'ü't-Türâs, 1423/2002.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Babi el-Halebi, 1374/1955.

Nâim, Ahmed – Miras, Kâmil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. 8 Cilt. İstanbul: DİB Yayınları, 2019.

Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî's-suğrâ*. nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed. Riyad: Dâru's-Selâm, 1420/1999.

Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmünim Şibli. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'ü't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392/1972.

Oğuzay, Fatih. "Hicretin Varış Noktası Kubâ". *Amasya İlahiyat Dergisi* 19 (Aralık 2022), 280-314. <https://doi.org/10.18498/amailad.1184991>

Oğuzay, Fatih. "Medine Döneminde Kubâ". *Kilitbahir* 22 (Mart 2023), 22-45. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7748606>

Önkal, Ahmet. "Amr b. Avf (Benî Amr b. Avf)". *Türkiye Vakfı Diyanet Ansiklopedisi*. 3/82. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Polat, Selahattin. "Zayıf Hadislerle Amel". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 83-110.

Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî. *Sünenü Said b. Mansur*. thk. Sa'd b. Abdullah Abdülaziz. 5 Cilt. b.y.: Dârü's-Sumay'î, 1417/1997.

Semhûdî, Ebu'l-Hasan Nuruddin Ali b. Abdullah. *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.

Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî. *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406/1986.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâleddin. *ed-Dürü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celâleddin. *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. thk. Ebu İshak el-Eserî. 6 Cilt. Huber: Dâru İbn Affân, 1416/1996.

Şahyar, Ayşe Esra. “Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik’ Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 31-49.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. b.y: Dâru Hicr, 1422/2001.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, 1996.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Yakub İshak b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Leiden: Brill, 1883.

Yaşar, Mehmet. “Kur'ân'ın Değindiği İki Farklı Grup: Allah'ın Mescidlerini Takvâ Üzerine İnşâ Edenler ve Tahrip Etmeye Çalışanlar”. *Kilitbahır* 22 (Mart 2023), 140-159. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7748618>.